

A listáktól az „Apostolokig”

TAKÁCS JUDIT: *MELEG SZÁZAD. ADALÉKOK A HOMOSZEXUALITÁS 20. SZÁZADI MAGYARORSZÁGI TÁRSADALOMTÖRTÉNETÉHEZ*

Takács Judit könyve, a *Meleg század* már címében is telitalálat: a meleg szó feltöltődése a homoszexuális, illetve lesbikus tartalommal ugyanis nagyjából a századdal egyidős, annak ellenére, hogy 1994-ben a fővárosi bíróság névszabatossági okokból nem volt hajlandó bejegyezni a Szivárvány Társulás a Melegek Jogaiért nevű szervezetet, mondván, hogy a meleg szó nem köznyelvi, hanem szubkulturális, bizalmi. A nyilván ürügyes érvelés mellett érdemes rámutatni arra is, hogy milyen és mekkora kulturális-nyelvi-szociológiai küzdelem zajlott le, míg a meleg(ség) az önmeghatározás egyik általános formájává vált. A könyv elsősorban a homoszexualitás társadalmi felügyeletének dokumentálása, mely a morális modell, a betegség- (vagy patologizációs) modell, a devianciamodell, a magánügymodell és az emberi jogi modell felfogásait, fogalmi rendszerét dinamizálva közelít tárgyhóhoz. Öt alaptéma pazar, érvelő és demonstratív kifejtését kapjuk: a homoszexuálisok listázása után a nemiszerep-áthágások és a melegségrepresentáció kérdései következnek, majd a dekriminalizáció, a „meleg élet” esélyei, végül pedig a homoszexuális alapú kompromittálás állambiztonsági aspektusai kerülnek a vizsgálat előterébe. Egyszerre kapunk dokumentumokon, empirikus kutatáson alapuló diszkrimináció-, sőt manipulációtörténetet és emancipációs körképet a társadalomtörténet és a testkontroll kettős aspektusából.

Az első fejezet a homoszexuálisok listázásának magyarországi hagyománytörténetét összegzi: a folyamat a 19. század végén indul, korai szakaszáról csak közvetett dokumentumok (tudományos és ismeretterjesztő publikációk) tudósítanak. Takács Judit komoly adatmennyiséget szembeesít, mozgat meg, és feltárja a jelenség szociológiai és kriminológiai aspektusait. Dr. Pál György 1926-os, a tárgykört tudományosan megalapozó könyvével kezdi (*A homoszexuális probléma modern megvilágításban*), aki a homoszexualitást a természet „művészi impotenciájaként” kezeli. A tanulmány feltárja a diskurzus kifinomult árnyalatait az emancipációs gesztusoktól kezdve a prostitúció helyzetéig. Az első fennmaradt, konkrét lista 1942-ből való (993 homoszexuálisnak tartott férfi adatait tartalmazza), melynek szomorú apropója a „homoszexuális egyének munkaszolgálatra való bevonultatása”. A dokumentum különlegessége, hogy jóformán az egyetlen olyan tényanyag, mely a homoszexualitás hazai történetét a holokauszt tragédiájához kapcsolja. Külön érdekesség, hogy az „Urbán” fedőnevű újságíró az államszocialista jegyzéken is felbukkan mint „hazafias meggyőződésből” szolgálatot vállaló informátor. 1942-ben behívták munkaszolgálatra, majd a keleti frontra került, megszökött, és szovjet fogolytáborba kerülve antifasiszta lett. Az államszocialista listák részint, hasonlóan a korábbiakhoz, kriminológiai szempontból készültek (néhány mappa címe is beszédes: *Homoszexuális stricik*, *Zsaroló stricik*), részint beszerzési-zsarolhatósági alapon. A dokumentumok szociotöltete itt is jelzi az emancipációs mozgásokat: egy 1988-as jelentés 50 ezerre becsüli a melegek számát, s felrója, hogy a fiatalabb generáció tagjai már nyíltan beismerik hajlamaikat.

A nemiszerep-áthágások kérdésköre az *Est* című „liberális bulvár” lap 1910 és 1939 közötti számainak (8861 lapszám!) alapos átvizsgálása nyomán kerül terítékre: a kutatás a tömegkommunikációs és témakultivációs elméletek háttérmetodológiáját alkalmazza. A kiváló fejezet a nemi sztereotípiák társadalomtörténeti és irodalmi vonatkozásaira is kiterjed. A nemiszerep-áthágások igen széles holdudvarral értendők: ez a skála és kisugárzás a transzszexuális létformától a fetiszizmusig, illetve az alkalmi elmaszkírozásig terjed. Míg a kényszerűségből nőnek öltöző férfiak esetére számos példa akad, a férfiruhába öltözött női bűnelkövető típusára csak az „átokházi tanyavilág hóhéreként” rettegett „kupec”, Pipás Pista (azaz Rieger Pálné született Földi Viktória) esete ismert. Az olykor komikus magyarázkodások (egy férfi például üzleti megfontolásból jósnőnek öltözött) mellett a nőimitátor előadók karaktere is kirajzolódik. Űn. „vengerkaként” lépett fel például Lengyel József is egy hadifogolytáborbeli színelőadásban (*A nagy börtön* című drámájában ezt fel is dolgozta), amit bátyja, Lengyel Menyhért úgy értékelt, hogy a „táborban fejlődött félre a nemi élete”. Markovits Rodion szintén beszámol *Szibériai garnizon* című művében a „négy év óta gyülemelő szexuális puskapor” közé került nőimitátor fiúkról. A nemváltások szenzációhajhász cikkeket is generáltak, de például egy 1936-os írás a hormonkezelés modern állásáról tudósított. Az átöltözők kategóriájának vizsgálatakor érdekes viszonyítási ponttá vált gróf Vay Sándor/Sarolta klasszikus és emblematikus esete. Az életvitelszerű nemváltásra törekvés esetei viszonylag gyakoriaknak bizonyultak 1910-től az 1930-as évek közepéig. Nem egy sikertörténet bontakozik ki, s nem egy tragikus vagy tragikomikusan groteszk szituáció adódott, mint például a férfias Brtos Mária esete, akinek házasságát az egyház találta „természetellenesnek”, ezért maga Andrej Hlinka, a szlovák szélsőjobb emblémává vált figurája is aktív szerepet játszott a frigy felbontásában. Brtos Mária életét – minő véletlen – betegápoló apácaként fejezte be. Wegener dán festő nővé operálásának története (később Lili Elbeként élt) már orvosi szenzáció is, miközben az androgün art deco esztétika dimenziói is megnyílnak. Lili Elbe a tematika emblémája lett: viszonyítási pont, szinte egy folytatásos „regény” hőse. Külön tematikus egységet képez a sportolók nemváltása: itt bukkan fel például Zdenka/Zdeněk Koubková/Koubek, Mary/Mark Weston vagy Dora/Heinrich Ratjen (újabbban irodalmilag Lesi Zoltán versciklusa dolgozta fel a témát) története. Visszafogott hangot üt meg Tormay Cécile és Zichy Rafaelné szerelmének feltárása (a komornyik „kritikus helyzetben”, a fürdőszobába nyitó szobalány „furcsa helyzetben” találja őket: ebben ki is merül a szenzációhajhász részletezés). Oscar Wilde, Alfred Redl, Mednyánszky László vagy Batthyány Gyula (noha a nevezett festők meleg ikonikus státusza későbbi fejlemény) is cikkek hősei lesznek. Az „örömlégények” és prostituáltak ügyeinek, a gyilkosságok és az „erkölcstelen üzelmek” tárgyalásakor Takács feltérképezi a sajtó-kommodifikációs technikákat, illetve a narrációs eljárások, az elhallgatás és a célzás dinamikáját is, s nem egyszer utánajár a hallgatás okának is. Ilyen például Nopcsa Ferenc nemzetközileg jegyzett paleontológus, dinoszauruszkutató esete, aki homoszexuális féltékenységből megölte fiatal titkárát, Doda Elmas Bajazidot.

A homoszexualitás magyarországi dekriminalizációjának büntetőtörvényi aspektusairól szóló fejezet az 1961-es dekriminalizáció hátterét vizsgálja 1958-ból

származó, bizonyos törvényszakaszok módosítását célzó, korábban ismeretlen levéltári anyag nyomán. Takács szakmai szigorral rendszerezi a homoszexualitás büntethetőségének abolicionista fenntartása melletti és elleni érveket a medikalizációs felfogás jogi diskurzusba áthajló kontextusában. Az Egészségügyi Tudományos Tanács „idegbizottságának” referátuma és az 1961-es büntetőtörvény-módosítás összefüggésrendszere kiemelkedő szerepet játszott az emancipációs törekvésekben is.

A rendszerváltást megelőző évtizedekben kibontakozó „meleg élet” formáit, társadalmi kereteit és mozgásait, az ún. fenyegetett identitásokat Takács Judit mélyinterjúk alapján mutatja be a mikrotörténetírás és a mentalitástörténet eszköztárával, a büntethetőségtől kezdve a homoszexualitás magánügyként való elgondolásának modelljéig (melyre 1962-től nyílt lehetőség). Már a szexuális önmeghatározás képlékenysége is komoly metodológiai kérdéseket vet fel a társadalmi korlátok miatt. A fejezet a kognitív elszigeteltség, az illegalitás, a sajátos térhasználat (parkok, fürdők, szórakozóhelyek) és a heteroszexuális homlokzat fenntartásának kényszere tárgyában rendszerezi az interjúk állításait, s felvázolja azokat a potenciálisan releváns és felvállalható létmóddal, illetve a meleg önmeghatározással szemben megnyilvánuló társadalmi energiaáramlásokat, melyek az egyes rendszerváltás előtti évtizedek mentalitástörténetének vonásait alapjaiban határozták meg. A társadalmi tudás, az információ hiánya és a jogszabályozás (az intim szféra sérthetlenségének kikezdése) az önmegértés és az önmegvalósítás egyik fő gátjaként működött, s a társadalmi szintű helyzetfélreértés gerjesztette helyzet feszültségőcai miatt kialakult mimikri-technikák komoly sérüléseket is okoztak.

A kötet zárófejezete igazi csemege, levéltári alapkutatáson alapuló tanulmány, mely az intézményesített állami homofóbia agresszióját állítja középpontba, ugyanis is a homoszexuális alapú kompromittálás állambiztonsági alkalmazásával foglalkozik az 1960-as évek Magyarországon. Takács Judit a szenzitív levéltári kutatómunka korlátozásának, paradox személyiségvédelmi aspektusainak vagy időnkénti el lehetetlenítésének stratégiáival indít, lendületesen értekezik a tényfeltárás jogi és politikai korlátairól és az ebből fakadó anomáliákról, a szenzitív adatokat tartalmazó szövegrészletek (nem mindig következetes vagy intézményfüggő) kitarakásáról. Két fontos ügyet preparál ki: egy homoszexuális plébános esetét, akinek segítségével a titkosszolgálat más egyházi személyek kompromittálását akarta elérni, és az „Apostolok” fedőnevű ügyet, melyben egy egykori domonkosrendi apáca köré csoportosuló fiatal, hívő nőkből álló csoportosulás érintett. A vallási csoportot úgy próbálták felszámolni, hogy a nők szüleinek olyan névtelen levelet küldtek, mely a gyülekezet fejét homoszexuális elhajlással vádolta meg. A kompromittáló beszerzés típusának jellegzetes irodalmi példája Tar Sándor esete, aki egy 2002-es interjúban maga mesélte el beszerzésének történetét, s amelyből Ménes Attila drámát is írt (2016-ban került színre). A nehézségek ellenére is határozott képet kaphatunk a Kádár-kori pártállam egyházellenes megnyilvánulásairól (melyek egyik csúcspontja volt a „Fekete Hollók” fedőnevű akció nyomán kirobbant persorozat), noha Kádár Rákossal ellentétben az egyházat nem akarta megsemmisíteni, hanem annak egyes tagjait haszonelvűen igyekezett felhasználni saját céljaira az ún. operatív megelőző intézkedések foganatosításával. Az „Apostolok” akció keretén belül

megvalósított kompromittálási bomlasztási kísérlet iskolapéldája a rágalomkampány révén államilag generált és fenntartott homofóbiának. A más szülők nevében a vallásos 20–25 éves lányok szüleihez eljuttatott levelek imitált közvetlensége, karaktergyilkos bizalmassága különösen sokkoló. Egy idézet: „Sajnos, meggyőződttem, hogy beteges hajlamait a mi kislányainkon éli ki, azokkal szeretkezik vagy inkább buziskodik? Azt hiszem, így hívják az ilyet. Hát meg kell őrülni.” A csoportdosszié tanúsága szerint az intézkedések „a csoport teljes felbomlását eredményezték”, M. M. E homoszexuális alapú lejárata sikeres volt. A homofóbiához nem kell feltétlenül homoszexuális egyén.

A könyvet gazdag dokumentumgyűjtemény zárja. Takács Judit könyve úttörő jellegű és metodológiai szempontból is mintaadó munka, s a magyarországi homoszexualitás társadalomtörténetének hiánypótló, diskurzusalapozó fegyverténye. Nem vagyunk elkényeztetve e téren: ha csak a cseh helyzetre pillantunk, látható a hatalmas deficit. Jan Seidl szerkesztésében például 2012-ben jelent meg hasonló, tényfeltáró, diskurzusalapozó 584 oldalas munka (*Od žaláře k oltáři. Emancipace homosexuality v českých zemích od roku 1867 do současnosti* – A tömlőctől az eszketőteremig. A homoszexuális emancipáció Csehország területén 1867-től máig), amelyet egy évvel ezután Pavel Himl, Jan Seidl és Franz Schindler szerkesztésében egy újabb, közel 700 oldalas hasonló, társadalomtörténeti kiadvány követett („*Miluji tvory svého pohlaví*”. Homosexualita v d jinách a spole nosti česk ch zemí – „Azonos neműeket szeretek.” Homoszexualitás a cseh történelemben és társadalomban).

Csak remélni lehet, hogy a kutatás folytatódik, s hogy a könyvben nem egyszer leleplezett hatalmi agresszió sem módszereiben, sem retorikájában nem tér vissza a történelem színpadára. (*Kalligram*)

CSEHY ZOLTÁN

A legveszélyesebb identitásképző érzelemről

A SZÉGYEN REPREZENTÁCIÓI, SZERK. BALOGH LÁSZLÓ LEVENTE –
HORVÁTH ANDREA – PABIS ESZTER

Az elsősorban negatív érzelmekhez és pillanatokhoz köthető *szégyen* az egyéni tapasztalaton túl a kollektív emlékezetnek (eredendő bűn, Kulturschande), az irodalomnak (Rushdie, Coetzee, Rousseau) és más művészeteknek (René Magritte vagy Suzzan Blac képei, Bergman filmje, Mundruczó darabja, Cercei szégyenmenete a *Trónok harcában* stb.) is megkerülhetetlen tárgya. Az elmúlt években a pszichológia (Andrew L. Morrison, Feldmár András) vagy a társadalomtudományok (Adam Michnik, Jens L. Tiedemann) területén is termékeny téma volt. Tiedemann-nál olvasható, hogy „összes érzelem közül a szégyen a legkönnyebben generalizálódó,